

KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİNİN TASNİFİNDE YENİ BİR ÖLÇÜT: ÜNLÜ TÜREMELERİ

Mehmet Vefa NALBANT*

Öz: Büyük bir coğrafî alan üzerine yayılmış olan Türk lehçelerini sınıflandırma çalışmalarının tarihi eskilere dayanmaktadır. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lügati't-Türk* adlı eserindeki Türk lehçelerini belli ölçütlere göre karşılaştırma çabası, 19. yüzyılın başlarından itibaren karşılaştırmalı dilbilim yöntemlerinin kullanılmasıyla bilimsel bir temele oturmuştur.

Niteleyici ve ayırt edici seslik ölçütlerin yanında aynı özellikleri taşıyan biçimsel özelliklere de yer vererek, Türk lehçeleri bugün farklı çalışmalarda sınıflandırılmıştır.

Bununla birlikte bazı noktalarda ayırt edici diyebileceğimiz bazı özellikler lehçe tasniflerinde kullanılmamıştır. Tarihi ve Günümüz Kıpçak Grubu Türk lehçelerinde tespit edilebilen sondaki ünsüz çiftleri arasındaki ünlü türemeleri ve bunların ortaya çıkış sebepleri bu incelemenin temelini oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tasnif, Türk lehçeleri, Kuzey-Batı Grubu Türk Lehçeleri, Ünlü Türemeleri.

A New Criterion in the Classification of Kipchak Dialects of Turkish: Vocal Anaptyxes

Abstract: The classification of the Turkish dialects, which are spread over a large geography, dates back to very early times. In the 11th century, Mahmut Kashgari tried to compare Turkish dialects in the *Divan Lügati't-Türk* according to certain criteria. But the classification of Turkish dialects has been scientifically based on the use of comparative linguistic methods from the beginning of the 19th century.

With both qualitative and distinctive phonological and formal criteria, Turkish dialects have been classified in different studies today.

However, some distinctive features have not been included in the dialect classification. This study is centered on vowel insertions between the word-final consonant pairs and their origins in the historical and contemporary Kipchak Turkish dialects.

Keywords: Classification, Turkish dialects, North-Western Group Turkish dialects, Vocal Anaptyxes.

0. Giriş

19. yüzyılın başından itibaren Uralistik ve Altayistik çalışmalarına paralel olarak gelişen Türk dili araştırmaları ve Türk lehçelerinin tasnifi çalışmaları, Radloff'un Türk lehçelerini ilk kez seslik ölçütler kullanarak tasnif etmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır.

Burada üzerinde ayrı ayrı duramayacağımız tasnif çalışmalarında¹ genellikle seslik ve biçimlik özellikler dikkate alınmış ve bu özelliklerden ayırt edici olanlar

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Denizli/TÜRKİYE. E-posta: vnalbant@gmail.com

seçilmiştir. Türk lehçelerinin tasnifi ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında temel olarak şu seslik ve biçimlik özelliklerin kullanıldığı göze çarpmaktadır:

1. *r~z* denkliği
2. Söz içi ve sonundaki *-d/-d* foneminin durumu
3. Tek heceli sözcüklerin sonunda bulunan *-ağ* ses grubunun durumu
4. Çok heceli sözcüklerin sonunda yer alan *-ıg* ses grubunun durumu
5. Sözcük başında *t->d* değişmesi

Bu beş özellik, Türk lehçelerini bilimsel yöntemlerle tasnife çalışan birçok bilim adamının (Samayloviç (1922), Arat (1989), Tekin (1989)) kullandığı ortak özelliklerden olmuşlardır (Tekin, 1989). Bunlara ek olarak;

1. Sözcük başında *h-* fonemimin durumu
2. Ek başında *g-* foneminin durumu
3. *bol-* fiilinin başında bulunan *b-* foneminin korunması veya düşmesi
4. Şimdiki zaman çekimi gibi bazı seslik ve biçimlik özelliklere de yer verilmiştir (Tekin, 1989).

Türk lehçelerinin tasnifi sorununa son yıllarda yeni bakış açıları getirilmiş ve bu konuda yeni yaklaşımlar geliştirilmiştir. Örneğin, Schönig (1997a-b, 1998), tasnif denemesinde Türk lehçelerini, “Ortak Türkçe” ve “Yaygın Türkçe”, “Merkezi Türkçe” ve “Kıyı Türkçesi”, “Yaygın Türkçe Dışı Türk Dilleri” olarak ayırmış; “Etkileşim Bölgeleri” ve “Art Zamanlı Görünümleri” bakımından da inceleyerek birbirleriyle farklılıklarını ve benzerliklerini ortaya koymuştur.

Türk lehçelerinin tasnifi için yeni ölçütlerin kullanıldığı bir başka çalışma da yakın bir tarihte yayınlanmıştır. Bu çalışmada, Türk yazı dilleri esas alınarak, {- (I)yor}, {- (y)AcAK}, {- (G)An}, {- (M)IŞ}, {- (y)A Tu(r)}, {- (I)p Tu(r)} gibi genellikle fiil çekiminde kullanılan eklerden hareketle Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında yeni biçimlik ölçütlerin kullanılıp kullanılmayacağı tartışılmış ve sonuç olarak bu eklerin ilgili lehçelerdeki durumları gösterilerek tasniflerde belirleyici olabileceği ortaya konulmuştur (Kirişçioğlu, 2016).

Seslik ve biçimlik özellikler dikkate alınarak coğrafi yönler veya köken(boy) birliği de Türk lehçelerinin tasnifinde birer ölçüt olarak kullanılmıştır. Farklı tasniflerde zaman zaman değişik adlarla anılmakla birlikte Güney-Batı (Oğuz), Kuzey-Batı (Kıpçak), Güney-Doğu (Karluk), Kuzey-Doğu (Altay) sınıflandırması ve buna bağlı olarak oluşan alt gruplar üzerinde genel bir uzlaşma olduğu söylenebilir.

Konumuza esas olan Kuzey-Batı Grubu Türk Lehçeleri (Kıpçak), *r~z* denkliği bakımından *z* tarafında olmaları, söz başında *h-* fonemini bulundurmamaları, söz içi ve sonundaki *-d/-d* fonemini *> -y/-y* fonemine çevirmeleri, *-ağ* ses grubunu *-aw* ses grubuna çevirmeleri², *-ıg* ses grubunu *-ı* olarak bulundurmaları gibi özellikleriyle bir grup oluşturmaktadırlar. Bu grup *kos-*, *kuş-* ve *koş-* olmak üzere üç alt gruba daha ayrılmaktadır (Tekin, 1989).

¹ Türk lehçelerinin tasnifi üzerinde yapılan çalışmalar için Talat Tekin (1989) ve Ufuk Tavkul'un (2003) çalışmalarına bakılabilir.

² Kırgızca, bu ses grubunu *ō* fonemine çevirmesiyle diğer Kuzey-Batı Grubu Türk lehçelerinden ayrılır. Talat Tekin'in tasnifinde bu lehçe *tölü* grubunda yer alır.

Bu grubun temel seslik özellikleri ve Tarihî Kıpçak Türkçesi metinleri esas alınarak Türkiye’de yapılan çalışmalarda Kıpçak Grubu Türk lehçeleri için belirleyici temel özellikler tespit edilmiş ve bu çerçevede Anadolu ağızlarında görülen Kıpçak Türkçesi unsurları ortaya konmuştur. Bu seslik ölçütlerden en çok bilineni daha XI. Yüzyılda Kaşgarlı’nın bildirdiği sözcük başındaki y-> c değişmesidir. Bunlara ek olarak g>w, ç>ş, ø->h-, o>u, η>y, s->h- değişmeleri de Kıpçak Türkçesine ait unsurlar olarak değerlendirilmektedir (Gülsevin, 2008:378-379, Akar, 2011:23-38).

Ana hatlarıyla bu ses ve biçim özellikleriyle ele alınan Kıpçak Grubu Türk Lehçelerini diğer Türk lehçe gruplarından ayıran ve dikkat çeken bir özellik de Türkçe sözcüklerin sonunda yer alan ünsüz çiftleri arasındaki ünlü türemeleridir. Bu yazının çerçevesi içinde ünlü türemeleri ile ilgili daha önce kaleme alınmış bilimsel makalelerdeki görüşlere değinildikten sonra, Kuzey-Batı Grubu Türk Lehçeleri için ayırt edici bir özellik olarak söz konusu ünlü türemelerinin bu lehçe grubundaki durumu ele alınacak ve bazı önerilerde bulunulacaktır.

1. Türkçede Ünlü Türemeleri

Türkçe sözcüklerde ilk hecede bir iki istisna dışında görülmeyen ünlü türemelerine, orta ve son hecede yer alan ünsüz çiftleri arasında ve genellikle Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde -farklı nedenlere bağlı olarak- rastlamak mümkün olmaktadır. Orta hecede iki ünsüzü ayırmak üzere türeyen ünlüler, son hecede ise genellikle ünlü uzunluğuna bağlı olarak ortaya çıkarlar. Bu lehçe grubunda sonda bulunan ünsüz çiftlerini ayırmak üzere de ünlü türemesine sıklıkla rastlanılmaktadır:

1.1. Sözcük Başında Görülen Ünlü Türemeleri

Türkçede sözcük başında ünlü türemesine genellikle Türkçenin yapısına uymayan ünsüzlerin (özellikle r ve l ünsüzleri) başta bulunması durumunda rastlanmaktadır: *recep* > *irecep*, *leğen* > *ilegen* vb.

Eski Türkçe metinlerinde Çince *lung* > *ulu* örneğinde tespit edebildiğimiz bu türeme örneğine (Tekin, 2000: 63), Tarihi Kıpçak sözlüklerinden *Ettuhfetü’z-Zekiye*’de *lenger* > *ilengir* sözcüğünde rastlanılmaktadır (Atalay, 1945:64/33b).

Genellikle Türkçe olmayan sözcüklerde veya yukarıda zikredilen ses dizilimi dolayısıyla ortaya çıkan bu türeme örneğine Türk lehçelerinde çok az sayıdaki sözcükte rastlanabilmektedir: *AT. çī* > *Bşk. ısıķ* “*nem, çiy*” (Yalçın, 2013: 95), *ET biz* > *Çuv. ebir* “*biz*”, *ET siz* > *Çuv. ezir* “*siz*” (Yalçın, 2013: 161), *AT sīş* > *Kzk. (sīş-ı)* > *isik*, *AT sīş* > *Y. Uygur (sīş-ı)* > *işşik* (Yalçın, 2013: 199).

1.2. Sözcük Ortasında Görülen Ünlü Türemeleri

Başta bulunan ünlü türemelerinin aksine, sözcük içindeki ünsüzler arasında ünlü türemelerine Türkçede sıklıkla karşılaşılmaktadır.

Köktürk harfli Türkçe metinlerinde /ηg/, /ηs/, /çr/, /lg/, ve /lK/ ünsüz çiftleri arasında gördüğümüz (*beηgü* > *beηgü*, *buηsuz* > *buηusuz*, *içreki* > *içireki*, *bilge* > *bilige*, *ilgerü* > *iligerü*, *yılka* > *yılka*) sözcük içindeki ünlü türemesi olayına

(Tekin, 2000: 64) , Eski Uygur Türkçesi metinlerinde alıntı bir sözcük olan *sastra* > *şastir*³ örneğinde rastlanmaktadır (Eraslan, 2012: 79).

Karahanlı, Harezm ve Çağatay Türkçeleri için hazırlanmış gramerlerde örneğine yer verilmemiş olan sözcük ortasındaki ünlü türemesi olayıyla, Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde sıklıkla karşılaşılmaktadır: *altmış* > *altımış*, *arslan* > *arsalan/arsalan*, *oğlak* > *ogalak*, *Teğri* > *Teğeri* vb. (Karamanlıoğlu, 1994: 13).

Günümüz Türk lehçelerinde de bu tip bir ünlü türemesine alıntı sözcükler dışında, *kökre-* > *STT. kükire-*, *kudruk* > *kuyruk* > *STT. koyorok* (Alkaya, 2008:142-144), *sevinç* > *Tat. söyeneç* (Öner, 1998: 12), *toprak* > *Trkm. topurak*, *köprek* > *Trkm. köpürek* (Hanser, 2003: 33) gibi Türkçe sözcüklerde de rastlanılmaktadır.

1.3. Sözcük Sonunda Ortaya Çıkan Ünlü Türemeleri

Alıntı sözcükler dışında, Türkçe sözcük sonunda ortaya çıkan ünlü türemelerini, ünlü uzunluklarından kaynaklanan son seste görülen türemeler ve sonda bulunabilen ünsüz çiftleri arasında ortaya çıkan türemeler olarak iki gruba ayırmak mümkündür.

1.3.1. Ünlü Uzunlukları Nedeniyle Sonda Ortaya Çıkan Ünlü Türemeleri

Türkçede, uzun ünlüler nedeniyle bazen hece sonunda kısa bir ünlü türemektedir (Tekin, 1995: 155-156). Bazı gramer kitaplarında okutma ünlüsü olarak değerlendirilse de bu tip ünlü türemelerinin bulunduğu bütün örneklerin aslında uzun ünlülü olduğu tespit edilmiştir. Tarihî Kıpçak metinlerinde *āş-* > *aşak* > *aşaka*, *sūr-* > *sürt-* > *sürtü-* sözcüklerinde ortaya çıkan bu ünlü türemesinin örneklerine (Karamanlıoğlu, 1994: 14); Günümüz Türk lehçelerindeyse *sör-* > *sora-/sura-*, *yürt* > *yurta*, *tž* > *tize*, *bōy* > *böyi* vb. gibi sözcüklerde rastlanmaktadır (Yalçın, 2013: 247).

1.3.2. Ünsüz Çiftleri Arasındaki Ünlü Türemeleri

Genellikle alınma sözcüklerdeki ünsüz çiftleri arasında görülen bu durum; Ar. *fıkr* > *fikir*, *ḳahr* > *kahr*, *ism* > *isim* vb.; Türkçe sözcüklerin sonunda yer alabilecek olan ünsüz çiftleri arasında da ortaya çıkmaktadır: *Türk* > *Bşk. Türük*, *Tat. Törek* “*Türk*”; *börk* > *Tat. bürük* “*börk*” vb.

Bu tip türemelerin ortaya çıkışı, Türkçenin ünsüz çiftlerine tepkisi, ünsüz çiftlerini reddetmesi, Türkçenin ses ve sözcük yapısı bakımından ünlü temelli olması gibi nedenlerle ilişkilendirilmektedir (Yalçın, 2013: 248). Bu durum, bu seslik olaylarla açıklanabilmekle birlikte, özellikle Kuzey-Batı Grubu Türk Lehçelerinde görülmesi bu seslik türemenin bu lehçe grubunda farklı bir yeri olduğuna işaret etmektedir.

2. Tarihî Ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Sonda Ünsüz Çiftleri Arasında Görülen Ünlü Türemelerinin Durumu

Türkçede sonda bulunabilen ünsüz çiftleri arasındaki ünlü türemelerine Tarihî ve Günümüz Türk lehçelerinde rastlamak mümkün olabilmektedir. Belli sayıdaki sözcükte ve genellikle r, l seslerinin yanında görülen bu türemiş ünlüler muhtemelen

³ Sözcükteki türeme Türkçe söylenişe göre sözcük sonundaki ünsüz çiftleri arasındaymış gibi görünmekle birlikte, sözcüğün Sanskritçedeki biçimi esas alındığında sözcük ortasında bir türeme gibi değerlendirilebilir.

tek hecede telaffuz edilecek sözcüğün söylenişini kolaylaştırmak amacıyla ortaya çıkmıştır.

Eski Türkçe dönemi eserlerinde sondaki ünsüz çiftleri arasında görülen türemeler konusunda çok fazla bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Köktürk harfli metinlerde *Türk/Türük* şeklindeki iki farklı yazımdan kaynaklanan ve halen tartışmalı olan örnek dışında sonda ünsüz çiftleri arasında ünlü türemesinin olduğuna ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır.

Karahanlı, Harezmi dönemi gramer (Eminoğlu, 1996; Toparlı, 1998) ve sözlüklerinde de (Ünlü, 2012a; Ünlü, 2012b) Türkçe sözcükler için sonda bir ünlü türemesinden söz edilmemiştir.

Çağatay Türkçesi gramerlerinde ise; Arapça ve Farsça sözcüklerde meydana gelen sondaki ünsüz çiftleri arasında görülen ünlü türemelerinin yanında, Türkçe *börk* > *börük* örneğine sadece Argunşah tarafından hazırlanan gramerde yer verilmiş (Argunşah, 2013:86), Eckmann (1988) ve Bodrogligeti'nin (2001) gramerlerinde ise bu seslik olaya ilişkin -Türkçe sözcükler için- bir örnek aktarılmamıştır. Yine Çağatay Türkçesinin yayınlanmış metinlerine dayanarak hazırlanmış olan *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*'nde de (Ünlü, 2013:168) *börük* örneği dışında Türkçe sonda çift ünsüz bulunan sözcüklerde ünlü türemesinin bulunduğu bir örnek tespit edilememiştir.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserleri ise, hem başta ve ortadaki ünlü türemeleri hem de Türkçe sözcüklerinin sonundaki ünsüz çiftleri arasındaki ünlü türemeleri açısından birçok örneği sergilemektedir. Bu tarihî lehçe grubunda sonda ünsüz çifti bulunduran şu sözcüklerde türeme görülmektedir: *borç* > *boruç*, *kırk* > *kırık*, *kork* > *koruk*-, *körk* > *körük*+li/*körük*+lü, *sürt*- > *sürüt*-, *turş* > *turuş*, *ürk*- > *ürük*- (Güner, 2013:84).

Yine karışık dilli olarak nitelenen tarihi metinlerimizde, eserin yazıldığı sahada bir Kıpçak etkisinin bulunmasına bağlı olarak sondaki ünsüz çiftleri arasındaki ünlü türemelerine rastlamak mümkün olmaktadır. Bu eserlerden biri olan ve Kıpçak, Oğuz ve Çağatay dil özelliklerini içinde bulunduran *Kur'an Tercümesi*'nde bu tip ünlü türemeleri tespit edilmiştir: *kırk* > *kırık*, *yurt* > *yurut*, *ört*- > *örüt*-, *ürk*- > *ürük*-, *kork*- > *koruk*-, *tart*- > *tarut*- vb. (Nalbant, 2014: 18).

Karışık Dilli Kur'an Tefsiri'yle (Nalbant:2014) aynı coğrafyanın ve dönemin eseri olduğunu düşündüğümüz *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*'nda da (Ağca: 2016) ünlü türemelerine rastlamak mümkün olabilmektedir. Söz ortasında görülen ünlü türemelerinin yanında sözcük sonunda özellikle rk ünsüz çifti arasında ünlü türediği görülmektedir: *kırık* kün, çalañ bulañdan *korukmaz* turur, yakşı *berik* vb. (Ağca: 2016:37-38).

Doğu Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi özellikleri gösteren Ali'nin Kıssa-yı Yusuf'unda da benzer sözcüklerde ünlü türemesine tanık olunmaktadır: *dörüt*, *kırık*, *örüt*- vb. (Cin, 2011:72). Bu eserin Harezmi sahasında yazılmış olması ve bazı kaynaklarda yazarının Tatar olarak gösterilmesi Kıpçak Türkçesinin etkisinin vurgulanması açısından kayda değer bilgilerdir (Cin, 2011:58-66).

Eski Oğuz Türkçesiyle kaleme alınmış eserler esas alınarak hazırlanmış gramerlerde ise bu ünlü türemelerine ilişkin çok ayrıntılı bilgiler bulunmamakla birlikte; Gülsevin ve Boz (2004: 101) eserlerinde ünlü türemelerine ayrı bir başlık

açmışlardır. Eserde bu ses olayına ilişkin verilen örnekler alıntı sözcüklerle ilgili olup, sonda ünlü türemesiyle ilgili ise *yetinç* > *yedinci* sözcüğünün sonundaki türeme ele alınmıştır. Bu türeme ise ünsüz çiftleri arasında değildir.

Tarihî Türk lehçelerine ait eserlerde tespit edilen sondaki ünsüz çiftleri arasındaki türemelerin Kıpçak dil grubuna ait veya Kıpçak dil grubunun etkisi altındaki sahalarda yazılmış olması son derece dikkat çekicidir. Bu nedenle tarihi lehçelerin devamı niteliğinde olan lehçe gruplarında da durumun incelenmesi konuyu bu noktada daha açık hale getirecektir:

2.1. Doğu (Karluk) Grubu Türk Lehçelerinde Ünlü Türemeleri

Doğu Grubu Türk lehçelerini konu alan gramer kitapları ünlü türemesine ilişkin bilgiler vermekle birlikte bu bilgi Türkçe sözcüklerdeki ünlü türemelerini içermemektedir. Gerek *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* (Öztürk, 1994:14-15) gerek *Özbek Türkçesi Grameri* (Coşkun, 2000:28) adlı kitaplarda ünlü türemelerine ait örneklerin tamamı alıntı sözcüklerle ilgilidir. Bu gramerler dışında bu lehçe gruplarını konu alan başka çalışmalarda da (Yazıcı Ersoy, 2007: 366; Öztürk, 2007:291:354) Türkçe sonda ünsüz çiftleri arasında bulunan ünlü türemelerine ilişkin bir örnek kaydedilmemiştir. Bu durumda elimizdeki standart yazı dillerini esas alarak hazırlanmış gramerlerin verdiği bilgiler doğrultusunda Özbek ve Yeni Uygur Türk lehçelerinde Türkçe sözcüklerin sonunda yer alan ünsüz çiftleri arasında ünlü türemesinin görülmediğini ifade edebiliriz.

2.2. Güney-Batı (Oğuz) Grubu Türk Lehçelerinde Ünlü Türemeleri

Bu grup Türk lehçeleri için hazırlanmış gramerlerde yaptığımız taramalarda sadece Türkmen ve Gagavuz Türkçelerinde ve birkaç örnekte sonda ünsüz çiftleri arasında türeme görüldüğü tespit edilmiştir. *Berk* > *berik* ve *dört* > *dörüt* (Hanser, 2003:32-33), *ürk-* > *yürük-* (EDAL, 2003:1060), *sürt-* > *sürüt-*(EDAL, 2003:1341) sözcüklerinde gördüğümüz bu türemenin nedenini -bu grubun diğer lehçelerinde bu tip bir türeme bulunmamasını da dikkate alarak- Kıpçak grubu Türk lehçelerinden alınmış bir özellik olarak değerlendirmekteyiz. Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesi gramerlerinde de alıntı sözcükler dışında Türkçe sözcükler için bu tip bir türeme örneğine yer verilmemiştir.

Türkçenin Tersine Sözlüğü'ne (Zengin, 2009) göre Türkiye Türkçesinde sonda ünsüz çifti bulunan şu Türkçe sözcükler tespit edilmiştir:

nç: aldanç, inanç, usanç, utanç, kıvanç, dayanç, kazanç, ilenç, gönenc, iğrenç, direnç, üşenç, istenç, güvenç, özenç, hınç, kakınç, dalınç, yalınç, sapınç, basınç, kasınç, dinç, edinç, ilginç, bilinç, erinç, sevinç, ezinç, gönç, korkunç, kulunç, tunç, avunç, ödünç, ürkünç, gülünç, övünç, üzünç (Zengin, 2009: 53).

rç: kırç, borç, sürç- (Zengin, 2009: 53).

lk: cılk, ilk (Zengin, 2009: 451).

nk: denk, hınk, dink (Zengin, 2009: 451).

rk: ark, bark, erk, berk, özerk, ırk, kırk, *kork-*, *ürk-*, *örk*, *börk*, *görk*, *gurk*, *kürk*, Türk (Zengin, 2009: 452).

lp: alp (Zengin, 2009: 514).

nt: ant (Zengin, 2009: 565).

lt: alt (Zengin, 2009: 565).

rt: art, cart, kart (yaşlı), tart-, cırt, fırt, sırt, kırt, zırt, pırt, dört, yoğurt, kurt, avurt, yurt, kürt (Zengin, 2009: 567).

rs: pars, (Zengin, 2009: 540).

st: ast, üst (Zengin, 2009: 567).

Türkiye Türkçesinde sonda çift ünsüz taşıyan sözcüklere bakıldığında bunların önemli bir kısmının ses taklidi yoluyla oluştukları görülür. Özellikle *nç* ile biten sözcüklerin önemli bir kısmı ise sonunda *nç* bulunan başka sözcüklere taklit yoluyla sonradan oluşturulmuştur: *özenç*, *sapınç*, *kasınç* vb.

Geriyeye kalan ve sonunda ünsüz çiftleri bulunan sözcüklerin önemli bir kısmıysa Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde de tespit edebildiğimiz ortak sözcüklerdir: *dinç*, *erinç*, *tunç*, *borç*, *sürç-*, *ilk*, *denk*, *ark*, *bark*, *erk*, *berk*, *ırk*, *kırk*, *örk*, *börk*, *görk*, *kork-*, *kürk*, *Türk*, *tart-*, *alp*, *ant*, *alt*, *pars*, *ast*, *üst*.

İncelememiz bu ortak sözcüklerden tarihî ve çağdaş lehçe gramerlerinde tespit edebildiklerimiz üzerinden gerçekleştirilecektir.

2.3. Kuzey-Doğu Grubu (Altay) Türk Lehçelerinde Ünlü Türemeleri

Ünlü türemeleri bu grup Türk lehçeleri için hazırlanmış gramerlerde üzerinde çok durulan bir konu olmamıştır. Bununla birlikte Hakas Türkçesinde bu tip bir ünlü türemesinin varlığına ilişkin örnekler aktarılmıştır. Bu grubun diğer lehçelerinde görülmeyen bu durumun, Hakasların Kırgızlarla tarihi akrabalığının bir sonucu olması muhtemeldir. Bütün tarihçilerin üzerinde hemfikir olduğu bir görüşe göre bugünkü Hakasların ataları eski Kırgızlardır. Bugünkü Kırgızistan'da yaşayan Kırgızların bu topraklara göçleri konusunda, çeşitli görüşler olmakla beraber, yoğun olarak X. asırda olduğu kabul edilmektedir (Arıkoğlu, 2011:9). Biz de bu grubun diğer lehçelerinde tespit edemediğimiz, fakat Hakas Türkçesinde ortaya çıkan sondaki ünsüz çiftleri arasındaki ünlü türemesi olayını bu tarihi bağlantıya dayandırmaktayız. Hakas Türkçesinde bu ses olayına ilişkin aktarılan örnekler şöyledir:

alp > *alıp* “alp”, *kork-* > *xorix-* “kork-”, *kırk-* > *xırıx-* “kırk-”, *bars* > *parıs* “pars”, *kırk* > *xırıx* “kırk” (Arıkoğlu: 2011: 27).

2.4. Kuzey-Batı (Kıpçak) Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta sonunda ünsüz çifti bulunduran sözcüklerin bu ünsüzleri arasında genellikle bir ünlü türediği ve sözcüklerin bu şekilleriyle yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Bu seslik olay Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de gözlemlenmekte ve günümüz Kıpçak Grubu Türk Lehçeleri de bu seslik özelliği taşımaya devam etmektedir. Kuzey-Batı Grubu Türk Lehçelerinde bu duruma ilişkin şu örnekleri vermek mümkündür:

Kazak Türkçesi: *kırk* > *kırık*, *borç* > *borış*, *burç* > *burış*, *bars* > *barıs*, *börk* > *börük* (Biray, 2015: 28-29), *erk* > *erik*, *kork-* > *kork-*, *ürk-* > *ürük-*, *körk* > *körük* vb. (Öner, 1998: 12).

Sibirya Tatar Türkçesi: *kork-* > *kurık-*, *kırk* > *kırık*, *tunç* > *tunış*, *alp* > *alıp*, *ilk* > *ilik*, *börk* > *pürük* vb. (Alkaya, 2008: 141-145).

Mişer Tatar Türkçesi: *kırk* > *kırık*, *tınç* > *tınıç*, *yurt* > *yurut vb. tart-* > *tarıt- vb.* (Alkaya, 2014:139-144)

Kırgız Türkçesi : *ark* > *arık*, *erk* > *erik*, *börk* > *börük*, *kıvanç* > *kubanıç vb.*(Kasapoğlu Çengel, 2007: 493)

Kazan Tatar Türkçesi: *erk* > *irik*, *kırk* > *kırık*, *kork-* > *kurık-*, *ürk-* > *ürik-*, *borç* > *burıç*, *alp* > *alıp*, *tınç* > *tınıç* (Karagöz, 2011: 234)

Kırım Tatar Türkçesi: Kırım Tatar Türkçesi gramerleriyle bu lehçeye ilişkin hazırlanmış sözlüklerde sonu ünsüz çiftiyle biten sözcüklerin bu ünsüzleri arasında türeme tespit edilememiştir. Fakat *Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü*'nde Kırım Tatarcası için *berk* sözcüğü > *berik* şeklinde ünsüz çiftleri arasında ünlüleşme şeklinde kaydedilmiştir. (Edal, 374).

Başkurt Türkçesi : *erk* > *irik*, *kırk* > *kırık*, *kork-* > *kurık-*, *ürk-* > *ürik-*, *borç* > *burıs*, *alp* > *alıp*, *tınç* > *tınıs* (Karagöz, 2011: 234).

Kumuk Türkçesi: *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*'nde (Pekacar, 2011) yaptığımız taramada sonu ünsüz çifti ile biten sözcüklerin ünsüzleri arasında türemenin bulunduğu bir örneğe rastlanılamamıştır.

Karaçay-Malkar Türkçesi : Karaçay-Malkar Türkçesi (Tavkul, 2000) için yaptığımız taramada da bu tip bir örnek bulunamamıştır.

Karakalpak: Bu lehçede de bu tip bir örnek tespit edilememiştir.

2.5. Çuvaş Türkçesi

Çuvaş Türkçesini esas alan ve taramamıza konu olan hiçbir gramer kitabında sonu ünsüz çiftleri arasında ünlü türemesine ilişkin bir bilgiye rastlanmamıştır (Ceylan, 1997; Ersoy, 2010). Çağdaş Türk lehçelerinde ünlüleşme konu edinmiş bilimsel çalışmalarda da bu konuya bir değinme olmamıştır (Yalçın, 2013). Bu bilgilere rağmen Çuvaş Türkçesinde kırk sözcüğünde bir türemenin olduğu gösterilmiştir: *kırk* > *xerex* (EDAL, 2003:824).

3. Sonda Ünsüz Çifti Bulunduran Sözcükler Üzerine Ana Altayca Bakımından Bir Değerlendirme

Sonda ünsüz çifti bulunduran sözcüklerin durumu ve bu seslik özelliğin Ana Altaycaya kadar götürülüp götürülemeyeceği sorunu araştırılmaya muhtaçtır. Sonda ünsüz çifti bulunduran *kırk*, *yurt*, *berk*, *börk*, *ilk*, *ört-*, *ürk-*, *sürt-*, *tart-* gibi sözcüklerde tespit edilebilen türemiş ünlülerin Ana Altaycadaki ve diğer Altay dillerindeki durumu bu ünlü türemesinin nedeni konusunda bir takım fikirler verecek durumdadır:

***biare**: *to build, construct: Tung. *biri-; Mong. *bari-; Turk. *b(i)ar-k* ((EDAL, 2003:346).

***parki**: *mighty, brave: Tung. *parga; Mong. *berke; Turk. *berk* (EDAL, 2003:1079).

***börk'i**: *to cover, cover: Mong. bürkü-, Turk. *börk; Jpn. pük-* (EDAL, 2003:374).

***ilék`a (~élik`a)**: *front, before: Tung. *(x)elekē-s, Turk. *il(i)k; Jpn. *araka-*. (EDAL, 2003:582).

***k`jura** (~**u**): twenty: *Tung. *xorin; Mong. *kori; Turk. *Kirk* (EDAL, 2003:824).

***nuru** (~**o**): dwelling place: *Tung. *nora-, Mong. *niruγu; Turk. jürt; Kor. *núri* (EDAL, 2003: 1000).

***ór(e)kV**: to be frightened, startled: *Tung. *(x)ūrkan-; Mong. *ürgü-, Turk. *ürk; Jpn. antərək-* (EDAL, 2003: 1060).

***ori** (~ **e**): to cover: *Tung. *ura-/ *ur-ke; Mong. *örü-, Turk. ört-; Kor. órai* (EDAL, 2003: 1060).

***šür(e)**: to rub, polish: *Tung. *šürü (/šurü-); Mong. sürçi-; Turk. *sür(t); Jpn. sūr-; Kor. *sírh-* (EDAL, 2003: 1341).

***tert' a**: to pull: *Tung. *derde; Mong. *tata-, Turk. *dart-* (EDAL, 2003: 1367).

Yukarıda Ana Altaycada yeniden yapılandırılmış şekilleri verilen sözcüklere bakıldığında dikkat çeken husus; sözcük sonunda bir ünlü bulunduyor olmalarıdır. Sözcüklerin yaşayan diğer Altay dillerindeki durumlarında da genellikle son seslerinde bir ünlü bulundukları görülmektedir. ***parki**: *mighty, brave*: (EDAL, 2003:1079) ve ***börk'i**: *to cover, cover* (EDAL, 2003:374) sözcükleri ise ünlüyle bitmelerine rağmen, ünsüz çiftleri arasında bir ünlü taşımamaktadır. Bu iki sözcük iki heceli olduklarından muhtemelen önce Ana Türkçe döneminde sondaki ünlülerini düşürmüş ve tek heceli hale gelmiş, daha sonra ise iki ünsüz arasında ünlü türeterek diğer sözcüklere benzemişlerdir. Kıpçak Grubu Türk lehçelerinde görülen şekiller Ana Türkçe dönemindeki erken türemeleri saklayan biçimler olmalıdır.

İncelediğimiz ve Ana Altayca için yeniden yapılandırılmış sözcüklerin son seslerinin ünlü ile bitmesi, yaşayan Altay dillerindeki biçimlerinin de sonda ünlü bulundurması nedeniyle biz de, bu sözcükleri asıl kökte ünlü bulunduran sözcükler olarak kabul etmekteyiz. Bu durumda, genellikle Tarihî ve Günümüz Kıpçak Türkçelerinde tespit edilen ünsüz çiftleri arasındaki ünlüleri türemiş değil, aslında sözcüğün bünyesinde bulunan arkaik biçimler olarak değerlendirmek, bu arkaik özelliğin de bir iki istisna dışında Kıpçak Grubu Türk lehçelerini diğer lehçe gruplarından ayırıcı fonetik bir özellik olduğunu varsaymak gerekir.

Değerlendirme ve Sonuç

1. Türk lehçelerinin tasnifinde bugüne kadar birbirinden farklı birçok ölçüt kullanılmış ve bu ölçütlerin bir lehçe veya lehçe grubunu diğerinden ayırıcı olmasına dikkat edilmiştir. Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tarihî ve çağdaş eserlerine dayanılarak hazırlanan gramerleri ortaya koymuştur ki, Türkçe sözcüklerin sonunda bulunan ünsüz çiftleri arasındaki türeme bu grup için ayırıcı bir ses özelliğidir.
2. Bu tip ünlü türemelerinin tarihî lehçelerden Çağatay Türkçesinde, günümüz lehçelerinden Türkmen ve Gagavuz Türkçelerinde görülmesi Kıpçak Türkçesinin bu alanlardaki etkisini göstermektedir. Hakas Türkçesinde tespit edilen bu tip örnekler ise, etnik ve dilsel ortaklığa işaret etmekte ve sonuç olarak bu ses özelliği bakımından Hakas Türkçesini Kıpçak grubu Türk lehçeleriyle bir grupta buluşturmaktadır.
3. Bazı Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde ünsüz çiftleri arasındaki ünlü türemelerinin bulunmayışını ise, bu lehçelerin farklı gruplar içinde bulunan

Türk lehçeleriyle –özellikle Oğuz Grubu Türk Lehçeleriyle- etkileşimlerine bağlamak mümkündür.

4. Bu türemenin nedeni için çeşitli görüşler ortaya atılmış, bu türemenin Türkçenin ünsüz çiftlerini sevmemesi, Türkçenin ses ve sözcük yapısı bakımından ünlü temelli olması veya r, l, n gibi yumuşak ünsüzlerin varlığı nedeniyle oluştuğu düşünülmüştür.
5. 4. maddede sıralanan bütün görüşler bu türemenin nedeni olabilir. Fakat bizce bu durum ana Altaycaya kadar giden bir arkaizme işaret etmektedir. Altay dillerinde Türkçede sonda çift ünsüzle varlığını sürdüren ve diğer Altay dillerinde bulunan sözcüklerin ünlü ile bittikleri tespit edilmiştir.
6. Türkçe sonda ünlü ile biten sözcükleri sevmemektedir. Ana Altaycada açık heceyle yeniden kurulan sözcüklerin büyük bir kısmının Türkçede kapalı heceyle sonlandığı görülmektedir. Ana Altaycada yukarıda yer verilen ve sonu ünlü ile biten sözcüklerin (berk < *parki, bürk < *börk'i) ünlüden kaçmak için kapalı hece oluşturacak şekilde önce bir ünsüzle tamamlandığını sonra da ünlülerinin düşmesiyle çift ünsüzlü şekillerinin meydana geldiğini düşünmekteyiz.
7. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde sonda ünsüz çiftleri arasında ünlü taşıyan sözcükler 5. maddede değindiğimiz henüz düşmenin bulunmadığı ve sözcüğün kökünde bulunan asli ünlünün korunduğu zamanlara ait arkaik bir özelliği devam ettiren ve Kıpçak grubu Türk lehçelerini (en azından şimdilik Kazak, Kırgız, Başkurt ve Tatar lehçelerini) diğer lehçe gruplarından ayıran seslik bir ölçüttür.

Kaynakça

- AĞCA, Ferruh, (2016), *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, Metin, Aktarma, Notlar, Dizin, Tıpkıbasım*, Ankara: TKAE Yayınları.
- AKAR, Ali, (2011), “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Öğeleri”, *ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara 10-15 Eylül 2007 (Bildiri Kitabı:38. ICANAS Bildiriler/Papers: Dil bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi, I. Cilt)*, Ankara: 23-38.
- ALKAYA, Ercan, (2008), *Sibirya Tatar Türkçesi*, Ankara: Turkish Studies.
- ALKAYA, Ercan,(2014), *Mişer Tatar Türkçesi*, Ankara: Kesit Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti, (1989), “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Makaleler I*, Ankara: TKAE Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa, (2013), *Çağatay Türkçesi*, İstanbul: Kesit yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2011), *Hakas Türkçesi Grameri*, Ankara: Bengü
- ATALAY, Besim, (1945), *Ettuhfetü’z-Zekiye Fil-Lûgat-it-Türkiye*, TDK: İstanbul.
- BAYRAM, Bülent, (2007), *Çuvaş Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Sözlük*, Konya: Tablet Yayınları.
- BİRAY, Nergis; AYAN, Ekrem, vd. (2015), *Çağdaş Kazak Türkçesi Grameri, Ses, Şekil, Cümle Bilgisi, Metinler*, Ankara: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- BODROGLİGETİ, Andras J. E, (2001), *A Grammar of Chagatay*, Muenchen: Lincon Europa.
- CEYLAN, Emine (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- CİN, Ali, (2011), *Ali'nin Kıssa-yı Yusuf'u*, Ankara: TDK Yayınları.

- ECKMANN, Janos, (1988), *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- STAROSTIN, Sergei; DYBO, Anna; vd. (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages, I-III*, Leiden-Boston: Brill. (EDAL)
- EMİNOĞLU, Hacıeminoğlu (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERASLAN, Kemal, (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERSOY, Fevzi (2010), *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- ESEMURATOVA, R., KALENDEROV, M., vd., (1982), *Karakalpak Tilinin Tüsindirme Sözlüğü*, Karakalpakistan.
- GÜLSEVİN Gürer, BOZ, Erdoğan, (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- GÜLSEVİN, Gürer, (2008), “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: (Ç > Ş Değişmesi)”, *Turkish Studies*, Volume 3/3, Spring: 378-387.
- GÜNER, Galip, (2013), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kesit yayınları.
- HANSER, Oskar (2003), *Türkmence Elkitabı*, (Çeviren: Zühal Kargı ÖLMEZ), İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 17.
- KARAGÖZ, Erkan (2011), “Günümüz Başkurt Ve Kazan Tatar Türkçelerindeki Ses Değişikliklerinin Eski Türkçe Ve Günümüz Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması”, *Dialektolojiya, İstoriya i Grammatičeskaya, Stuktura Tyurkskih Yazıkov*, Kazan.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- KASAPOĞLU Çengel, Hülya, (2007), “Kırgız Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Editör: Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih, (2016), “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Uygulanabilecek Bazı Morfolojik Kriterler-I”, *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18: 18-28.
- NALBANT, Mehmet Vefa, (2014), *Karışık Dilli Kur'an Tefsiri*, Ankara: TKAE Yayınları.
- ÖNER, Mustafa, (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖNER, Mustafa, (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZKAN, Nevzat, (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- PEKACAR, ÇETİN, (2011), *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- SCHÖNİG, Claus, (1997a), “A New Attempt to Classify the Turkic Languages I”, *Turkic Languages*, I, 1:117-133.
- SCHÖNİG, Claus, (1997b), “A New Attempt to Classify the Turkic Languages II”, *Turkic Languages*, I, 2: 262-277.
- SCHÖNİG, Claus, (1998a), “A New Attempt to Classify the Turkic Languages III”, *Turkic Languages*, II, 1: 130-151.
- SCHÖNİG, Claus, (1999), “The Internal Division of Modern Turkic and Its Historical Implications”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 52 (1): 63-95.
- TALAT, Tekin (1989), “Türk Dil Ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, *Erdem* 5, sayı 13: 141-168.
- TEKİN, Talat, (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg.
- TALAT, Tekin, (2000), *Orhun Türkçesi Grameri*, Ankara. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TAVKUL, Ufuk, (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

- TAVKUL, Ufuk, (2003), “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler”, **Kırım Dergisi**, 12 (45): 23-32.
- TOPARLI, Recep, (1998), *Harezmi Türkçesi*, Sivas: Dilek Ofset.
- ÜNLÜ, Suat, (2012a), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, Suat, (2012b), *Harezmi Altın Ordu Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, Suat, (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- YALÇIN, Süleyman Kaan, (2013), *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*, Ankara: TDK Yayınları.
- YAZICI Ersoy, Habibe, (2007), “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Editör: Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ZENGİN, Dursun, (2009), *Türkçenin Tersine Sözlüğü*, Ankara: Kurmay.